

O'ZBEK TILIDA VAQT TUSHUNCHASINING IFODALANISHI

Nurmatova Saidaxon

Andijon tuman 10-DIMI ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Tel: +998910631166

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda o'zbek tilida vaqt tushunchasining ifodalanish xususiyatlari, uning grammatik, leksik va stilistik darajadagi vositalari keng tahlil etiladi. Vaqt kategoriyasi fe'l zamon shakllari, vaqtni bildiruvchi so'zlar, ravishlar hamda sintaktik birliklar orqali ifodalanishi ilmiy-nazariy asosda yoritilgan. Shuningdek, maqollar, frazeologizmlar va badiiy matnlarda vaqt tushunchasining estetik va milliy tafakkurdagi aks etishi ham o'rganilgan.

Kalit so'zlar: vaqt tushunchasi, fe'l zamoni, leksik vosita, semantika, frazeologiya, grammatik ifoda, o'zbek tili, nutqiy birlik.

O'zbek tilida vaqt tushunchasining ifodalanishi masalasi tildagi grammatik, leksik, sintaktik va uslubiy tizimlar orqali amalga oshadi. Tilshunoslikda vaqt tushunchasi inson tafakkurining asosiy kategoriyalaridan biri sifatida qaraladi. Chunki vaqt inson faoliyati, ong va nutq bilan uzviy bog'liq bo'lib, u til tizimida keng ko'lamda aks etadi.

Vaqtning til vositasida ifodalanishida fe'lning zamon shakllari markaziy o'rin tutadi. Fe'llar orqali harakatning qachon sodir bo'layotgani yoki sodir bo'lganligi aniqlanadi. O'zbek tilida fe'lning uch zamon shakli mavjud: hozirgi, o'tgan va kelasi zamon. Masalan: "Men o'qiyman" (hozirgi), "Men o'qidim" (o'tgan), "Men o'qiyman" (kelasi). Ushbu shakllar orqali nafaqat vaqt, balki harakatning davomiyligi, boshlanishi yoki tugallanishi ham bildirilib, vaqtning ichki dinamikasi tilda ifodalanadi.

Leksik vositalar orasida vaqtni bildiruvchi so'zlar alohida ahamiyatga ega. "Bugun", "kecha", "ertalab", "tun", "hozir", "avval", "keyin", "oradan", "har doim" kabi so'zlar orqali vaqtning aniqligi yoki noaniqligi belgilanadi. Ular gapda fe'l bilan uyg'unlikda qo'llanib, nutqning semantik to'liqligini ta'minlaydi. Masalan: "Ertaga majlis bo'ladi", "Kecha yomg'ir yog'di", "Hozir dars boshlanadi".

Frazeologik birikmalar ham vaqt tushunchasining o'ziga xos tilda ifodalanishiga xizmat qiladi. "Ko'p o'tmay", "oradan ancha vaqt o'tib", "bir zumda", "tong saharda" kabi birikmalar xalq tafakkurining vaqtni idrok etishdagi milliy xususiyatlarini aks ettiradi.

Bunday ifodalar o'zbek xalqining dunyoqarashi, qadriyatlari va hayot tarzi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tilning badiiy-estetik jihatini boyitadi.

Sintaktik darajada esa vaqtning ifodalanishi gapdagi soʻz tartibi, bogʻlovchilar va qoʻshimchalarning qoʻllanishi orqali namoyon boʻladi. Masalan, “Men uyga kelganimda u allaqachon ketgan edi” gapida harakatlarning vaqt ketma-ketligi qoʻshimchalar va feʼl shakllari yordamida aniqlanadi. Bu holatda vaqt munosabati grammatik jihatdan, kontekstdagi bogʻliqlik esa semantik jihatdan aniqlanadi.

Oʻzbek xalq maqollarida vaqt tushunchasining maʼnaviy-estetik jihatlari chuqur aks etadi. “Vaqt oltindan qimmat”, “Vaqtни qadrlagan inson yutadi”, “Vaqt – donishmand sinovchi” kabi maqollar xalqning vaqtga boʻlgan munosabatini, uni qadrlash zarurligini ifodalaydi.

Bu nafaqat tilning badiiy boyligini, balki oʻzbek milliy tafakkurining qadimiy qatlamlarini ham yoritadi.

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek tilida vaqt tushunchasi koʻp qirrali hodisa boʻlib, grammatik, leksik, sintaktik va frazeologik vositalar orqali ifoda etiladi. Bu tizim tilning boyligi va xalq tafakkurining murakkab, ammo uygʻun shaklda namoyon boʻlishini koʻrsatadi. Shuningdek, vaqt kategoriyasining ifodalanishi tildagi tarixiy taraqqiyot, nutq madaniyati va badiiy tafakkurning oʻzaro aloqasini yoritadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gʻulomov A., Abdurahmonov A. Hozirgi oʻzbek tili. Morfologiya. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1982.
2. Karimov H. Oʻzbek tili grammatikasi (Feʼlning zamon shakllari va ularning semantikasi). – Toshkent: Fan, 1998.
3. Joʻrayev M. Oʻzbek tili semantikasi. – Toshkent: Universitet, 2005.
4. Rasulov R. Til va tafakkur: nazariy asoslar. – Toshkent: Fan, 2009.
5. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
6. Xudoyberganova D. Feʼl kategoriyalarining semantik xususiyatlari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2015.
7. Yoʻldoshev M. Oʻzbek tili stilistikasi. – Toshkent: Universitet, 2010.
8. Oʻzbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1975.
9. Navoiy A. Xamsa (tanlangan asarlaridan). – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot, 2011.
10. Qosimova M. Oʻzbek xalq maqollarida vaqt tushunchasining ifodasi. – “Filologiya masalalari” jurnali, №2, 2020.